

A tőke transzcendentális illúziója

A következőkben Marx gondolkodásának egy olyan értelmezését kínálok, amely segítségül hívja a kanti transzcendentális szintézisek fogalmát, illetve ezek kétféle, immanens és transzcendens használatát. Ezáltal a politikai gazdaságtan bírálatát transzcendentális kritikaként mutatom be. Ez egyúttal a transzcendentális kritika kanti fogalmának módosítását vonja maga után, amennyiben a szintézisek nem az ész, a transzcendentális szubjektum szintéziseiként jelennek meg, hanem a termelési viszonyok szintéziseiként – amelyek a tudatot is meghatározzák. Marx számára a társadalom alapvető összefüggései a termelőerők által megalapozott termelési viszonyok feltárása által válnak hozzáférhetővé. A termelési viszonyok történetileg változnak, különböző korok eltérő termelési módok, termelési szintézisek által jellemezhetők. A szintézisek tehát ebben az értelemben nem pusztán egy elméleti tudat regulatív eszméi, de nem is természetadta összefüggések, hanem a valóságos termelési viszonyok történetileg változó összefüggései. Marx alapvető bírálat a politikai közgazdaságtannal szemben éppen ez utóbbi: a termelési viszonyok szintézise nem lehet egy időtlen struktúra, nem egy általános és szükségszerű módon érvényesülő szabály, hanem a termelőerők és a termelési viszonyok történeti alakulásának függvényében változó elrendeződés. Marx elemzése által azt követhetjük nyomon, hogy a termelési viszonyok milyen összefüggései szorulnak vissza, illetve válnak dominánssá a tőkés társadalomban. A transzcendentális szintézisek így egyúttal a történelemben változó elrendeződést mutató szintéziseknek tekinthetők.

Egy hasonló eljárást találhatunk Habermas *Megismerés és érdek* című művének Marxról szóló fejezetében. Ebben az írásban a szerző a szintézis fogalmát a termelőerők szintéziseiként, avagy a társadalmi munka által meghatározott szintézisként alkalmazza. Ennek az alkalmazásnak az lenne a feladata, hogy „tudatossá tegye a munkafolyamatok közötti transzcendentális összefüggést”, amelyek lehetővé teszik

A szerző az MTA-TKI Kritikai tanulmányok kutatócsoportjának tagja. Email: czetany.gyorgy@gmail.com.

„a tapasztalat szerkezetét” és „az ismeret objektivitását”.¹ Ezáltal viszont a szintézis fogalma a kantinhoz képest radikálisan eltérő értelmet nyer, amennyiben itt a szintézis nem a gondolkodás, hanem a munka közegében megy végbe. Annak hordozója így „nem a szimbólumok összefüggése, hanem a társadalmi munka rendszere.”² Ezáltal a szintézis egy teljesen más értelmet nyer.

A szintetikus teljesítmények rekonstrukciójának támpontját nem a logika, hanem a közgazdaságtan szolgáltatja. Nem a szimbólumok szabályszerű összekötése, hanem a társadalmi életfolyamatok, az anyagi termelés és a termékek elsajátítása kínálja azt az anyagot, amelyből a szintetikus teljesítményeket tudatosító reflexió kiindulhat. A szintézis így többé nem a gondolat tevékenységeként jelenik meg, hanem mint anyagi termelés.³

Ezzel pedig a következőt nyerjük: „A szintézis materialista fogalma megengedi, hogy a társadalmi munka rendszerének történeti fejlődését ugyanakkor a transzcendentális tudat történeteként mutassuk be.”⁴ Ennek fényében Habermas az appercepció szintetikus egységét alkalmazza az ember és a természet marxi szintézisére és ezt veti kritika alá. Ám így mégiscsak olyan szintézist definiál, amely nem képes artikulálni a specifikus társadalmi viszonyokat, ahogyan azokat Marx feltárja. Ezzel szemben sokkal gyümölcsözőbbnek tűnik, ha az ész regulatív ideáit, avagy transzcendentális szintéziseit alkalmazzuk a tőkés társadalom leírására. E transzcendentális szintézisek Kantnál egymástól gyökeresen eltérő, mégis totalizáló összefüggését adják mindannak, ami az értelem számára empirikusan adódik. A következőkben e szintézisek lesznek azok, amelyek a termelési viszonyok szintéziseiként jelennek meg. Ez ugyanis az egymással összeegyeztethetetlen totalizáló társadalmi struktúrák közötti feszültséget is láthatóvá teszi.

Kant különbséget tesz a szintézisek regulatív vagy immanens, konstitutív vagy transzcendens használata között. Míg az előbbi használat pusztán az értelem tartalmainak egységét segíti elő (amire a feltételes tapasztalathoz kötött értelem nem képes), addig az utóbbi magának a szintézisnek tulajdonít szubsztanciális létezését, és ezáltal transzcendentális

1 Jürgen Habermas: *Megismerés és érdek*. Ford. Weiss János. Jelenkor, Pécs, 2005, 36. Köszönettel tartozom Bagi Zsoltnak, amiért erre a tanulmányra felhívta a figyelmem.

2 I. m., 32.

3 Uo.

4 Uo., 41.

illúziót eredményez. Kant három ideát különböztet meg. A kategorikus vagy konjunktív szintézis regulatív használata különböző predikátumoknak egy szubjektumra történő vonatkoztatása. Ennek konstitutív használata a predikátum nélküli szubjektum, az Én feltétlen egysége. A hipotetikus vagy konnektív szintézis regulatív használata az egymást megalapozó feltételek teljes sorozata. Ennek konstitutív használata a jelenségek sorozatának feltétlen egysége, a Világ. Végül a diszjunktív szintézis regulatív használata egymást kizáró meghatározások teljessége. Ennek konstitutív használata pedig minden lehetséges meghatározás feltétlen egysége, Isten. Én, a Világ és Isten a tapasztalat egységét lehetővé tevő észeszmék vagy szintézisek transzcendens használatából eredő illúziók. A két használati mód közötti megkülönböztetés alkalmazása segítséget nyújt számunkra az olyan jelenségek transzcendentális magyarázatához, mint amilyen a fétis.⁵

Igyekszem ebből a szempontból Marx munkásságát a maga egészében áttekinteni. Ugyanakkor elsősorban nem az elmélet változásainak és korszakolásának a problémájára vagy egyéb eszmetörténeti kérdésekre koncentrálok, még ha a kronológiát valamelyest igyekszem is érvényesíteni a gondolatmenet során. Az alapvető célkitűzés a szintézisek produktív alkalmazása a marxi elméletre.

A termelés tekinthető a marxi gondolkodás kiindulópontjának – ebben nincs eltérés az ifjú és az érett Marx között. Ahogy *A német ideológiában* megfogalmazza, minden társadalmi és történelmi folyamat „valóságos előfeltétele” a termelés. A „*Produktion*” kifejezést a legtágabb értelemben kell érteni, ez magával az élettevékenységgel azonos, melynek mozdítója a szükséglet kielégítése. Amit a termelés feldolgoz, az a természet, amit termel, az a termék, ami pedig termel, az a termelőerő. A termék a természetnek a termelőerő által a szükséglet szempontjából használható formában való elsajátítása. A termelőerő azáltal termel, hogy megvalósítja a potenciálisan benne rejlő képességeket. A termelőerő ugyanakkor maga is része a természetnek, akár mint felhasznált

5 Az észideákról lásd Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Atlantisz, Budapest, 2004, 325–326. A három szintézis társadalmi-történeti használata Deleuze és Guattari *L'Anti-Édipe* című munkájukban tesznek kísérletet. E könyvben a vágyó gépek (*machines désirantes*) konnektív szintéziséből mint totalitásból indulnak ki (mondhatnánk, e szintézist használják transzcendens módon). Gilles Deleuze – Félix Guattari: *L'Anti-Édipe. Capitalisme et schizophrénie*. Minuit, Paris, 1972. A három szintézis mint társadalmi szintézis immanens használatának kritikai elméletét *A transzcendentális illúzió keletkezése és története* című könyvemben fejtem ki. Czétány György: *A transzcendentális illúzió keletkezése és története*. Három szintézis harca egy egységes valóságért. ELTE BTK Filozófiai Intézet – L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2015.

termelési eszköz, akár mint az azt szükségletei kielégítése érdekében felhasználó eleven termelőerő. A termelés egyszerre a természet elsajátítása és az eleven termelőerő külsővé válása a termékben. Azáltal, hogy az eleven termelőerő a termelés által kielégíti szükségletét, önmagát is újratermeli. Más szóval, saját teste és szelleme is elsajátított természet – így termelőereje is. A termelés anyagi feltételei tehát magát a termelőerőt, annak külsővé vált materiális létét is meghatározzák.⁶

Az ember az eleven termelőerő egy specifikuma. Az állat esetében a termelőerő közvetlenül azonos a termeléssel, élettevékenységével, nem különbözteti meg magát tőle. Az ember termelése azonban szabad és tudatos tevékenység: képes eloldódni a pusztá szükséglet-kielégítéstől, szabadon lép fel a természettel szemben és termelését tudása tárgyává teszi. Az ember mint nembeli lény képes önmaga lényegéhez szabadon viszonyulni, képes termelését szabályozni és ellenőrizni. Ez a viszony így eleve magában hordozza a szellemi és a fizikai tevékenység megosztásának lehetőségét, minden munkamegosztás alapját. Vagyis nem az öntudat, az ész az ember lényege. E meghatározás már eleve egy munkamegosztás és a valóságos lényegtől való elkülönöződés eredménye. Az öntudat azonosságának „valóságos előfeltétele” a természetet elsajátító és termékében külsővé váló termelés. Az ember valóságos élete tevékeny élet, amely csak dinamizmust kifejező fogalmakkal definiálható.⁷

Az ember termelési folyamata során érintkezésbe lép más emberekkel, akikkel közösen termelési és érintkezési viszonyokat alakít ki.

6 „Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevág termelésükkel, mind azzal, *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ.” Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei* (A továbbiakban MEM) 3. kötet. Kossuth, Budapest, 1960, 23.

7 Marx *A szellem fenomenológiájának* jelentőségét abban jelöli meg, hogy „Hegel az ember önlétrehozását folyamatként fogja fel, a tárgyiasulást tárgytalanításként, külsővé-idegenné válásként [*Entäußerung*] és e külsővé-idegenné válás megszüntetéseként; hogy tehát a *munka* lényegét felfogja és a tárgyi embert, az igazi, mert valóságos embert *saját munkája* eredményeként fogalmilag megragadja.” (Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. In *MEM* 42, 1981, 141.) Ám az ember, mint ennek a mozgásnak az eredménye és folyamata, nem egy elvont, önmagát tudó tudat, hanem a természettel aktív viszonyban, nexusban álló lény. „Az öntudat az emberi természet egy minősége, nem pedig az emberi természet az öntudatnak egy minősége.” (Marx: 196.) Hegel hibája az, hogy „a munkának csak pozitív oldalát látja, a negatívát nem. A munka az *ember magáért-levése a külsővé-idegenné váláson* belül, vagyis *külsővé-idegenné vált emberként*. Az a munka, amelyet Hegel egyedül ismer és elismer, az *elvont szellemi munka*. Ami tehát egyáltalában a filozófia lényegét alkotja, a *magát tudó ember külsővé-idegenné válása*, vagyis a *magát gondoló, külsővé-idegenné vált tudomány*.” (Uo. 194.)

Vagyis miközben termelnek, társadalmi viszonyaikat is termelik. Az együttműködés része a termelőerőnek, a természetet elsajátító termelésnek.⁸ Az emberi termelés egyének közötti termelési és érintkezési viszonyt feltételez, és ezzel az elsajátított termelési feltételek egy bizonyos tulajdonviszonyát. A tulajdon a természet tulajdonba vételének, elsajátításának formája. Az elsajátított tulajdon elidegeníthető, ami által más tulajdonába kerül. Minden elidegenítés alapja a tulajdon, az elsajátítás vagy önmagára vonatkoztatás. Ennek módja, azaz a termelési és érintkezési viszony maga is termék, a megformált természet mint társadalmi forma.⁹ Az érintkezési formába beleértendő az „ideáknak, képzeteknek, a tudatnak” a termelése, valamint a nyelv, a kommunikáció termelése is.¹⁰ Mindennek szubjektuma azonban nem az egyén, hanem a társadalmi test: az egyén tudatával és képzeivel maga is e társadalmi termelési viszonyok terméke, élettevékenységében, azaz termelésében e viszonyok határozzák meg.¹¹ Az adott termelési viszonyok létrehozják a maguk jogi (ezen belül tulajdonjogi) viszonyaikat, kormányzati formájukat és egyéb intézményeiket.¹² A tulajdonviszony vonatkozik egyrészt a megtermelt termékek tulajdonára, másrészt – és elsődlegesen – a termelési eszközök és az emberi termelőerő tulajdonára. Ez utóbbi alapján tehető különbség az alapvető termelési viszonyok vagy módok és az általuk meghatározott emberi termelőerők között. A rabszolgatartó termelési módban a rabszolga nem tulajdonosa sem termelőerejének, sem termelési eszközeinek. A feudális termelési módban a jobbágy tulajdonosa termelési eszközeinek és részben tulajdonosa termelőerejének. Végül a kapitalista termelési módban a bérmunkás tulajdonosa termelőerejének, de nem tulajdonosa a termelési eszközöknek.¹³

8 Uo. 38.

9 „Ennek az érintkezésnek a formáját megint csak a termelés szabja meg.” Uo., 25.

10 Uo., 25, 29, 39.

11 Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. In *MEM 13*, 1965, 152.

12 Uo., 155.

13 Lásd a politikai gazdaságtan bírálatához írt előszót. In *MEM 13*, 1965, 6–7. A bérmunkás munkaereje elidegenítésével emberi lényegétől idegenedik el. Az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* a bérmunka elidegenedésnek négy aspektusát mutatja be. Egyrészt a munkás elidegenedik munkájának termékétől, amely a munkástól idegen lényegként, vele szembenálló hatalomként jelenik meg. A termékek világával pedig mint egy vele ellenséges világgal találja magát szembe. Másodszor a munkás elidegenedik saját tevékenységétől. Munkájában nem képes fizikai és szellemi képességeit szabadon kibontakoztatni. Munkáját nem érzi sajátjának, legsajátabb tevékenysége idegen számára. „Tevékenysége nem az ő tevékenysége.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. In *MEM 42*, 1981, 86.) Csak a munkán kívül érezheti magát önazonosnak. Tevékenységét kényszermunka-

Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* írt bevezetésben a fogyasztást, az elosztást és a cserét a termelés mozzanataiként határozza meg. Termelés és fogyasztás között háromféle viszony van. Az első a közvetlen azonosság. Eszerint a termelés fogyasztás, amennyiben az egyén a termelés során elfogyasztja a nyersanyagot, eszközeit, valamint saját képességeit. Ám éppígy a fogyasztás termelés, az egyén saját testének újratermelése, például a táplálkozásban. A fogyasztás terméke maga a fogyasztó. A második viszony termelés és fogyasztás között a közvetítés vagy kölcsönös függés. A termelés közvetíti a fogyasztást, amelynek tárgyát megalkotja. A fogyasztás közvetíti a termelést, amelynek megalkotja alanyát, vagyis szükségletét. (A termék csak a fogyasztásban válik valóságos terméké, egyébként csak potenciális termék.) A harmadik viszony a kölcsönös termelés. A termelés termeli a fogyasztást azáltal, hogy megalkotja a fogyasztás tárgyát, módját és törekvését, vagyis a tárgy iránti szükségletet. A fogyasztás termeli a termelő hajlamát a termék ismételt termelésére.¹⁴

Az elosztás elsődlegesen a termelési folyamatban megy végbe és meghatározza annak tagozódását. Az elosztás először a termelési eszközök elosztása és a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között, besorolásuk meghatározott termelési viszonyok alá. A termékek elosztása csak e két elosztási folyamat eredménye (pl. a bérmunkaként meghatározott munka eredményezi azt, hogy a termelő a termékekben munkabérként részesedik). Ugyanakkor az elosztás is visszahat a termelésre (pl. a tőkekoncentráció fokozza a felhalmozást).¹⁵

Végül a csere közvetítő mozzanat a termelés és az általa meghatározott elosztás, illetve fogyasztás között. A csere előfeltételezi a munkamegosztást és a magántermelést, és ez utóbbi tagozódása határozza

ként, szenvedésként, önfeláldozásként, sanyargatásként éli meg. Márpedig az élet lényegileg tevékenység, melyet legnagyobbreszt munkájában végez. Vagyis saját személyes élete fordul szembe vele, válik tőle függetlenné, idegenné. (Uo., 87.) Harmadszor egyénként, akinek alapvető célja egyéni egzisztenciája fenntartása, más emberektől is elidegenedik. (Uo., 89.) Végül mindebből következik, hogy az emberi nembeli lényegétől is elidegenedik. Amennyiben az önmaga lényegét megvalósító ember az, aki egzisztenciáját produktív életének szenteli, az elidegenedés nem más, mint e viszony megfordulása. „Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, lényegét csak eszközzé teszi egzisztenciája számára.” (Uo., 88.) Az elidegenedett munkában a nembeli élet az egyéni élet eszközzé válik. Élettevékenysége, produktív élete a fizikai egzisztencia fenntartására van vonatkoztatva.

14 Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. In *MEM 13*, 1965, 157–161. Vö. Uő: *A tőke*. In *MEM 23*, 1967, 174, 533.

15 Uo., 161–164.

meg a csere intenzitását, kiterjedését és módját (pl. város és falu közötti csere). Ám a csere is hat a termelésre, például a piac növekedésével a termelés differenciálódik.¹⁶

A termelés és mozzanatai szerves egészet alkotnak.¹⁷ A *politikai gazdaságtan bírálata*hoz írt előszóban Marx a társadalom alapvető konfliktusát a társadalom termelésében részt vevő anyagi termelőerők és az adott termelési viszonyok közötti ellentmondásként határozza meg. A termelőerők fejlődése során a mozgásterüket jelentő társadalmi viszonyok idővel a további fejlődés béklyóivá válnak.¹⁸ *Egy adott társadalom formája a termelési viszonyok összefüggései, konzisztencia-viszonyai, avagy szintézisei által írható le. A termelési szintézisek a termelőerők változása miatt maguk is történetileg változó összefüggések.*

A *politikai gazdaságtan bírálata* azt mutatja meg, hogyan, milyen őt elfedő „visszatükrözés”, milyen transzcendens használat által alapoz meg a termelés egy bizonyos szintézise minden társadalmi értéket a tőkés termelési módban. Egy termék alapvetően két tulajdonsággal rendelkezik. Az egyik a termék használati értéke, az az érték, ami a termék használatában, fogyasztásában valósul meg. A különböző termékek használati értékei minőségi különbséget fejeznek ki. A másik tulajdonság az, hogy a termék munkatermék, vagyis egy bizonyos mennyiségű munka ráfordítása árán készült el.¹⁹ Olyan termelési módban, amelyben cserekereskedelem és így árutermelés van, a megtermelt áru egy fétis folytán egy harmadik tulajdonságot is felvesz. Az áru az, amit a termelő nem saját használatára, hanem eladásra, elidegenítésre, az árupiacra termel, ahol azután az árutulajdonos az általa kínált áruért cserébe a számára szükséges árut megveheti, elsajátíthatja. Mindez feltételezi a munka megosztását, azaz a társadalmi termelés diszjunktív szintézisét, illetve azt, hogy a piacon olyan elidegeníthető, magántulajdonban lévő áruk kerülnek szembe egymással, amelyek egymástól független magántermelők termékei.²⁰ A termelőerők elszigetelt egyének erői. Termelésük csak annyiban vonatkozik egymásra, amennyiben az áruk vonatkoznak egymásra. Áru tehát annyiban van, amennyiben más árukkal csere céljából vonatkozásba kerül.

16 Uo., 165.

17 Uo., 166.

18 Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz. Előszó. In *MEM 13*, 1965, 6–7.

19 Marx: A tőke. In *MEM 23*, 1967, 44.

20 Uo., 48, 89. Vagyis a cserélők kölcsönösen elismerik egymást a cserélendő áruk tulajdonosaként, egyenlő személyekként. Marx: Szélgjegyzet Adolph Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie”-jéhez. In *MEM 19*, 1969, 251.

A csere esetében elvonatkoztatunk az áru minőségétől, használati értékétől. Így viszont csak egy tulajdonsága marad, ami alapján a csereérték meghatározható: az áru termelésébe fektetett munkamennyiség. Ám nem az egyes áruba fektetett konkrét munka mennyisége, ami szintén minőségi különbséget jelentene, hanem az a munkamennyiség, amely az áru termeléséhez az adott társadalmi viszonyok átlagos termelési feltételei között, a munka átlagos intenzitási és ügyességi foka mellett szükséges.²¹ Azáltal, hogy a csereében a különböző minőségű termékek csereértékük tekintetében egyenlővé válnak, a beléjük fektetett különböző minőségű munkák is egyenlőként, emberi munkaként jelennek meg. Így viszont a csereérték kifejezi a magába foglalt munka társadalmi jellegét, hisz a magántermelők épp a termékek cserején keresztül érintkeznek egymással. A magántermelők munkája a csereében társadalmi munkaként mutatkozik meg. A csereérték társadalmilag meghatározott, mivel csak az áruk közötti viszonyokban jelentkezik.²²

Noha a csereérték áruviszonyt feltételez és így társadalmilag meghatározott átlagmunkát fejez ki, mégis úgy jelenik meg, mint magának az árunak a tárgyi tulajdonsága, értéke.²³ Az egyenlő elvont munkamennyiség az áruk egyenlő nagyságú értékeként jelentkezik. Így válnak a munkatermékek „érzékileg érzékfeletti”, azaz társadalmi dolgokká, áruvá. A magántermelők társadalmi viszonya „dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti”, mely tudatos egyéni cselekvésüktől és ellenőrzésüktől függetlennek mutatkozik.²⁴ A fétis dolgok bálványozását jelenti. Az áruk mint dolgok egyedisége abban rejlik, hogy nem isteni erő kifejezői, hanem interszjektív termelési viszonyok megtestesítői. *Az árufétis nem a tudat szintézisének illúziója, hanem a világ illúziója, a csereből, a termelési és érintkezési viszonyokból, a polgári társadalom világának konnektióiból következő illúzió.*

Az elsajátítás irányulhat az áru használati értékére, vagyis használata által szükséglet kielégítésére, de irányulhat a csereértékre is. Ez utóbbi esetben a cél a visszatükröződő érték megtartása vagy növelése. Szemben a szükséglet kielégítésével, a visszatükröződő érték fialásának

21 Marx: A tőke. In *MEM* 23, 1967, 44. Az áru csereértékében az alkalmazott munkaerőhöz hozzá kell adni az áru nyersanyagában feldolgozott munkamennyiséget, illetve a munkában felhasznált termelő eszközök (felszerelések, szerszámok, berendezések, épületek) értékcsökkenését. Marx: Bér, ár és profit. In *MEM* 16, 1964, 114.

22 Marx: A tőke. In *MEM* 23, 1967, 45–46, 49–50, 52–53, 76. Uő: Bér, ár és profit. In *MEM* 16, 1964, 116. Uő: A politikai gazdaságtan bírálatához. In *MEM* 13, 1965, 14.

23 Marx: A tőke. In *MEM* 23, 1967, 75.

24 Uo.

nincs mértéke. Míg az első esetben, az egyszerű áruforgalomban a folyamat két végpontja az áru, míg közvetítője a pénz, amely által a vevő egy különböző minőségű áruhoz jut, a második esetben a két végpont a pénz, a közvetítő pedig az áru, amely által a pénz mennyiségi különbségre, értéktöbbletre tesz szert, értékként értéket fial.²⁵ Ehhez szükséges a munkaerő áruként történő elsajátítása, amely önmagában képes értéktöbbletet termelni.²⁶

A munkaerő vagy munkaképesség azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összessége, amelyeket használati érték termelésekor a munkás mozgásba hoz. A munkás szabadon rendelkezik munkaerejével mint tulajdonával, így szabadon áruba bocsáthatja és elidegenítheti a munkaerőpiacon. Ami elidegeníthetetlen, az maga a tulajdonjog. A munkaerő áruba bocsátásának másik feltétele, hogy tulajdonosa nem rendelkezik azokkal a termelő eszközökkel, amelyekkel munkaerejét realizálhatja.²⁷ A munkaerőre mint árura mindaz igaz, amit eddig az áru kapcsán elmondtunk. Rendelkezik használati és csereértékkel. Használati értéke a felhasznált, elfogyasztott munka, csereértéke pedig – melyben elvonatkoztatunk használati értékétől – abban áll, hogy ő maga is „munkatermék”. A munkaerő értéke a munkaerő fenntartásához és reprodukciójához szükséges létfenntartási eszközök értéke (vagyis az a társadalmilag meghatározott átlagos munkamennyiség, ami előállításukhoz szükséges).²⁸ Mint ahogy minden áru, piacra kerülve a munkaerő maga is elválaszthatatlan társadalmi jellegétől, más munkaerőre való vonatkozásától. A munkaerő értékét is a termeléséhez, azaz újratermeléséhez szükséges átlagos munka határozza meg.²⁹ Fontos észben tartani a különbséget munkaerő és munka között. A munkaerő az, ami értékkel bíróként mutatkozik meg, a munka viszont maga nem érték, hanem minden érték immanens mértéke.³⁰ A munkaerő azon tulajdonsága, hogy áruként értékkel bír, ugyanannak az árufétisnek, ugyanannak a visszatükrözőedésnek az eredménye, mint minden más áru esetében.

Tőke akkor jön létre, amikor a pénztulajdonos pénzét egyrészt elsajátított termelési eszközökké, másrészt kisajátított munkaerővé alakítja abból a célból, hogy értéktöbbletet, profitot nyerjen ki elfogyasztásukból.

25 Uo., 146, 148–149. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz. In *MEM 13*, 1965, 92.

26 Marx: A tőke. In *MEM 23*, 1967, 159.

27 Uo., 159–160.

28 Uo., 162, 175, 182–183. A tanulás, képzés költségei is a munkaerő termelési költségeinek részét képezik. Uo., 163.

29 „Amennyiben érték, maga a munkaerő csak a benne tárgyiasult társadalmi átlagmunka meghatározott mennyiségét képviseli.” Uo., 162.

30 Uo., 500.

Törekvésének alapja a cseereérték minden meghatározott mértéken túli növelésének lehetősége. A tőkés számára a különböző funkcióval bíró elemek csak abból a szempontból egyesülnek, hogy együtt értékszaporulatot termelnek. A termelési eszközök és a munkás elidegenített munkaereje az érték-többlet-termelés céljának alárendelten a tőke részeivé, a tőkefolyamat mozzanataivá válnak. *A tőke nem más, mint a termelőerőket elsajátító szintézis, azokat tőkeként önmagára vonatkoztató szintézis.*³¹ A tőke szubjektumként vonatkoztatja önmagára predikátumait, az elsajátított termelőerőket. A tőke konjunktív szintézise a termelési eszközöket és a munkát termelő tőkévé alakítja, amely önmagát gyarapítja, még hozzá egyik része, a munkaerő többletmunkájának kisajátítása által. A tőke nem több, mint maga e szintézis, amely a szintetizált elemei által megtermelt értéket és többletértéket úgy tükrözi vissza, mint saját értékgyarapodását. *A tőke fétise szintézisének transzcendens használatában áll.* A *Grundriss*ében Marx úgy fogalmaz, hogy a cseereérték, fogalma szerint, minden használati érték foglalata. Ez az a „legfőbb jó”, ami transzcendens célként a tőkét mindig túlhajtja önmagán. Az önmagát önmaga által mérték nélkül gyarapító tőke a szintézisének transzcendens használatából eredő transzcendentális illúzió. Ennek a transzcendentális illúzióknak az alapja továbbra sem a tudatban, hanem a társadalmi-termelési viszonyokban, a világban van. Valójában a munkás termeli azt az idegen hatalmat, ami transzcendens eszmeként megmutatkozva őt a tőke forgalmi folyamatában szintetizálja és kizsákmányolja. Azt a transzcendens hatalmat termeli, amely maga kitermeli és újratermeli őt mint a termelő eszközöktől elválasztott gazdagságforrást, azaz mint bér munkást.³²

A tőke szintézisének feltétele tehát az, hogy a piacon olyan szabad munkást találjon, aki csak munkaerejével rendelkezik.³³ Ehhez a munkásnak már meg kellett szabadulnia a feudális társadalom diszjunktív viszonyaitól, röghöz kötöttségétől, személyi függésétől, a céhek szabályzataitól. Új diszjunktív határozzák meg, melyeket immár a tőke konjunktív szintézise sajátít ki. A tőke szintézisének alapja ugyanis a termelési eszközök és a munkaerő elválasztása, illetve az elválasztás

31 A tőkéről mint a pénzt és a munkaerőt konjugáló szintézisről lásd Deleuze – Guattari: *L'Anti-Œdipe...*, i. m., 265–270.

32 „A dologi függőségi viszonyok a személyiekkel ellentétben úgy is megjelennek, hogy az egyéneken *elvonatkoztatások* uralkodnak, holott korábban ők egymástól függtek. Az elvonatkoztatás vagy eszme azonban nem egyéb, mint azon anyagi viszonyok elméleti kifejezése, amelyek urak felettük.” Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. In *MEM 46/1*, 1984, 80–81.

33 Uo., 162.

újratermelése.³⁴ Két tulajdonjog áll egymással szemben: a tőkés joga arra, hogy az idegen, meg nem fizetett munkát vagy annak termékét kisajátítsa, és a munkás joga arra, hogy munkaerejét eladja oly módon, hogy munkája termékére ne legyen joga.³⁵ Ezeket az elválasztott mozzanatokat szintetizálja a tőke. Ennek során a munkás munkaerejének használati értékét, vagyis munkáját előlegezi a tőkésnek, aki kisajátítja, elfogyasztja azt, a tőke egy mozzanataként használja, mielőtt csereértékét (pl. hó végén) megfizetné.³⁶

A munkaerő elfogyasztásának a munkás életenergiája és testi ereje szab csak határt, nem csereértéke. A munkaerő használati értéke (az elfogyasztott eleven munka) és csereértéke (a termeléséhez és újratermeléséhez szükséges munkamennyiség) két különböző érték. Használati értéke csereértékénél nagyobb érték forrása. Értékén felüli többletmunkája értéktöbbletben, többlettermékben valósul meg. Mivel a munkaerő tulajdonosa a tőkés, az értéktöbblet is az övé.³⁷ Ugyanakkor a munkás számára e különbség nem válik láthatóvá: a munkaerő értéke azt a látszatot ölti, hogy magának a munkának az értéke.³⁸ Valójában a munkának csak egy része van megfizetve. Egy újabb torz visszatükrözéssel van dolgunk, ezúttal a munkaerő mint áru esetében. Mivel a munkaerő a tőke egyik mozzanatává vált, a munkás csak úgy javíthat helyzetén, ha az őt kizsákmányoló tőkét gyarapítja.³⁹

34 „A tőkeviszony feltételezi a munkások elválasztását a munka megvalósítási feltételeinek tulajdonától. Mihelyt a tőkés termelés a maga lábán áll, ezt az elválasztást nemcsak fenntartja, hanem állandóan növekvő mértékben újratermeli. [...] Az úgynevezett eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőerőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata.” Uo., 669.

35 Uo., 545.

36 Uo., 532.

37 Marx: Bér, ár és profit. In *MEM 16*, 1964, 121.

38 Marx: A tőke. In *MEM 23*, 1967, 502. Uő: Bér, ár és profit. In *MEM 16*, 1964, 122–123.

39 Marx: Munkabér. In *MEM 6*, 1962, 529–531. A munkások helyzetét a tőkés termelési módban Marx korábbi szövegeiben is már részletesen elemzi. A termelőerők növekedése, valamint a tőke szintézisének gyarapodása nagyobb munkamegosztást és a gépek nagyobb rendű alkalmazását eredményezi. Ennek eredményeképp a dolgozó munkája egyre inkább egy elvonatkoztatott, elszigetelt mozgásfázis automatikus ismétlésére redukálódik. A munkamegosztás az emberi tevékenységet elvont munkává változtatja, elszigetelt tevékenységgé, az ember sokoldalú lényegétől elválasztott cselekvéssé. (Marx: Kivonatok James Mill „A politikai gazdagságtan elemei” című könyvéből. In *MEM 42*, 1981, 28.) A gyári munkástömeg egy szigorúan kiépített hierarchia felügyeleti hatalma alá kerül: egyszerre szolgálja a tulajdonost, a munkafelügyelőt és a gépet. „Ez a zsarnokság annál kicsinyesebb, gyűlöletesebb, elkeserítőbb, minél nyíltabban hirdeti végcéljául a nyereszkezdést.”

A munka produktív jellege ugyanúgy eltűnik a tőkés szeme elől is. Számára az áru költsége az, amibe feltételeinek tőkeként való elsajátítása került, nem pedig az áru valóságos termelési költsége. Nyereségét nem a változó tőkéhez, hanem az ossztőkéhez viszonyítja. A könyvvitel sem állandó és változó tőkére osztja a tőkét, hanem álló állandó tőkére és forgó állandó tőkére, a munkaerőre fordított tőkét pedig ez utóbbiba sorolja be. Az értéktöbblet azáltal jön léte, hogy a tőkés az állandó tőkét munkaerő vásárlásával változóvá alakítja – ezt viszont állandó tőkeként rögzíti. Az áru eladásakor realizált értéktöbblet pedig úgy jelenik meg számára, mint az eladási ár többlete az áru értékéhez képest, nem pedig úgy, mint magának az értéknek a többlete a tőkeköltséghez képest. Az értéktöbblet a termelési folyamatban keletkezik, de a forgalmi folyamatban realizálódik a piac feltételeinek megfelelően, ezért a profit azt a látszatot ölti, hogy a forgalmi folyamatból származik. A profit azonban valójában nem abból fakad, hogy a tőkés az árukat áron felül adja el, hanem éppen abból, hogy értékükön adja el. Így azután a profit fetiszizált formában jelenik meg, mint az (állandó) tőke használatának gyümölcse. A profit tulajdonképpen misztifikált formája az értéktöbbletnek. Eképp változik a munka termelőereje a tőke termelőerejévé. E tótágast állt világban a tőke produktivitásként, a munka áruként mutatkozik meg. A tőke produktivitása egy olyan önmagához való viszonyként adódik, amely azáltal, hogy munkaerőt és termelési eszközt mint árut saját mozanataiként szintetizál, önmaga által hoz létre új értéket. A tőke fétise abban áll, hogy a termelési folyamatnak, az értékképzésnek immár nem

(Marx – Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. In *MEM 4*, 1959, 448.) Az ipari munka a gép mozgásának rendelődik alá, annak tartozékává válik, minek következtében egyszerű, egyhangú, könnyen megtanulható mozgásokból épül fel, standardizálódik. (Uo., 447–448.) Az ember eltűnik a munka mögül. Az egyetlen különbség munkás és munkás között a munkára fordított idő. „Az idő minden, az ember már semmi. Legfeljebb az idő megtestesülése.” Marx: A filozófia nyomórúsága. In *MEM 4*, 1959, 80, 82, 91. (A kommunizmusban ehhez képest „nem a termelési idő *minimuma* határozza meg a használatot, hanem a tárgy (társadalmi) hasznosságának foka fogja meghatározni a termelésre szentelendő időt.” Uo., 89.) Mivel e tevékenységet bárki el tudja végezni, ez egyszersmind a munkások közötti verseny növekedését vonja maga után. (Marx: Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről. In *MEM 4*, 1959, 428.) Márpedig a konkurencia a versengő áruk árát termelési költségeinek minimumára szorítja. Ez történik a munkával is, hisz a munkás munkaereje is áru. A munka természetes ára tehát a bérminimum, vagyis az a bér, amely ahhoz szükséges, hogy a munkás önmagát mint munkást fenntartsa és reprodukálja. (Uo., 432. Marx – Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. In *MEM 4*, 1959, 447, 454.) Mivel a munkaerő nem olyan áru, amely raktározható vagy felhalmozható, a munkásnak akkor is el kell adnia, ha az ára csökken. (Marx: Munkabér. In *MEM 6*, 1962, 519, 524.)

a termelő, hanem a tőke a szubjektuma. A tőke kisajátítja a munkát, ami a munkás számára idegenné válik.⁴⁰

A tőkés termelési módot két fétis határozza meg: az áru és a tőke fétise. A két fétis gyökere azonban egy és ugyanaz, mivel a tőkefétis is az árufétisen, az érték visszatükröződésén alapszik. Az alapvető fétis mindkét esetben az, hogy a társadalmi munkából eredő értéktöbblet egy árunak a tulajdonságaként jelenik meg.⁴¹

A tőke minden elemét önmagára vonatkoztató szintetizáló folyamata, vagyis a tőke mint a termelés kiinduló- és végpontja egyben a tőkés termelési mód korlátja. E korlát folyamatosan ellentmondásba kerül azokkal a termelési módszerekkel, amelyeket a tőkének szintéziséhez alkalmaznia kell és amelyek eredménye a termelőerők társadalmasítása és a társadalmi termelés korlátlan növelése.⁴² Mind a termelési és közlekedési eszközök fejlődése, a gépesítés, mind a munka társadalmi megszervezése, az elszigetelt munkások tevékenységeinek összekapcsolása, mind pedig a világpiac kialakulása a termelési feltételeknek közösségi termelési feltételekké változtatásával jár.⁴³ *Ami ellentmondásba*

- 40 Marx: A tőke. Harmadik kötet. In *MEM* 25, 1974, 28, 36–40, 44–49. Uő: Bér, ár és profit. In: *MEM* 16, 1964, 118. Uő: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. In *MEM* 46/1, 1984, 204, 346–347. „Ez a viszony visszajára fordítás, a dolog megszemélyesítése és a személy eldologiasítása.” Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához (1861–1863. évi kézirat). In *MEM* 48, 1988, 30. Vö. uő: Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke” IV. könyve.) Első rész. In *MEM* 26/1, 1976, 355. A tőke felosztásáról változó és állandó tőkére lásd Marx: A tőke. Második kötet. In *MEM* 24, 1968, 360. skk.
- 41 Tisztán áruként a tőke a pénztőkés által az ipari tőkésnek adott kölcsönben jelenik meg. A tőke olyan árunak mutatkozik, amely használati értékének elfogyasztása által gyarapítja értékét, vagyis profitot hoz létre. A tőke tulajdonosa, a pénztőkés ezt a használati értéket idegeníti el azért, hogy átengedi az ipari tőkésnek a tőke feletti rendelkezést. Az ipari tőkésnek a tőkét mint realizált, értéktöbblettel növelt tőkét kell visszafizetnie. Ez az értéktöbblet, amely a termelési folyamatban kisajátított értéktöbblet része, jelenik meg kamatként. Az értéktöbblet vállalkozói nyereségre és kamatra esik szét. A kamat azonban – a nyereséghez hasonlóan – a tőkefétis révén a tőke mint áru belső tulajdonságaként tükröződik vissza. Valójában a tőke csak azért hozhat kamatot, mert termelőtőkéként funkcionál. A bank voltaképpen közvetítő a pénztőke kölcsönadója és kölcsönvevője között, a két csoport centralizációját végzi el, miközben kamatrésként kiveszi a részét a megtermelt értéktöbbletből. Marx: A tőke. Harmadik kötet. In *MEM* 25, 1974, 331-333, 353, 356, 381.
- 42 Uo., 238.
- 43 Uo., 250-253. A tőkés termelési mód társadalmivá válásának legfejlettebb formája a részvénytársaság. Ez a forma előfeltételezi a termelési eszközök és a munka társadalmi koncentrációját. A tőke társult egyének tőkéje, a vállalat nem magánvállalatként, hanem társadalmi vállalatként lép fel. „Ez a tőkének mind magán-

kerül, az a tőke konjunktív szintézise és a termelés mind átfogóbb közösségi viszonyai. Az ellentmondás feloldása a társadalmi termelés olyan konjunktív szintézisének megvalósítása, melyben minden egyén szabadon és teljeskörű módon bontakoztathatja ki termelőerjét.

A német ideológia szerint a kommunizmus célja a közösség oly módon történő önszerveződése, hogy mindenki a maga képességei és hajlamai szerint bontakoztathassa ki termelőerőit, anélkül, hogy azok egy előre elrendelt tevékenységi körre korlátozódnának, hogy „ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászak, délben halászak, este állattenyésztéssel foglalkozzak, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.”⁴⁴ Az embert nem egy diszjunkt tevékenység, hanem termelőereje definiálja. Ez a termelőerő nem az ő tulajdona, amelyet elidegeníthet, hanem maga az élet, amely elválaszthatatlan a közösség életétől és csak abban nyer értelmet. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szerint míg a magántulajdon társadalmában az ember lényege egyoldalúvá válik, a kommunizmus az ember mindenoldalú lényegének kiteljesedését jelenti.⁴⁵ A kommunizmusban „az ember a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember.”⁴⁶ Az ember élete a legkülönbözőbb tevékenységek konjugált sorozata, a konjunktív alapja pedig a produktív erő maximális kibontakoztatása. A közösség e sorozatok totalitása, konjunktív szintézise. A produktivitás mint lényeg azt jelenti, hogy az embernek nincs természetadta lényege, azt önmaga teremti meg élettevékenysége által. A kommunizmus azokat a társadalmi feltételeket jelenti, amelyek alapján e produktív élet kiteljesedhet. Ez pedig nemcsak a „mindenoldalú” szellemi és fizikai érzékek felszabadítását jelenti, hanem ezzel együtt a másokkal együtt végzett produktív tevékenység iránti társadalmi

tulajdonnak a megszüntetése a tőkés termelési mód határain belül.” (Uo., 412.) A tőkések ugyanakkor pusztán pénztőkések, akik a profitból osztalékként kamatformában részesednek. A munka még jobban elválik a termelési eszközök és a többletmunka tulajdonától. A részvény formájában tárgyiasuló tulajdon alakulása pedig a tőzsdési szerencsejátéknak rendelődik alá. „A részvényrendszerben már ellentét létezik a régi formával szemben, melyben a társadalmi termelési eszköz egyéni tulajdonként jelenik meg; de a részvényformává való átváltozás maga is még a tőkés korlátok foglya marad; ennél fogva ahelyett, hogy megszüntetné a társadalmi jellegű gazdaság és magángazdaság közötti ellentétet, csak újabb alakban fejleszti ki azt.” (Uo., 415–418.)

44 Uo.

45 Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. In *MEM* 42, 110.

46 Uo., 109.

érzék kifejlődését is.⁴⁷ A kommunista viszony lényegileg kapcsolódás, egymásban-lét. E viszonyban „tevékenységeink megannyi tükrök lennének, melyekből lényünk világolna szembe.”⁴⁸ *A kommunizmus maga nem más, mint a termelőerő sorozatainak, a produktív egyéneknek a konnektív szintézise, „az emberek egyetemes érintkezése”*⁴⁹ Az elidegenedett termelőerő újraelsajátítása csakis a társadalmi termelési és érintkezési viszonyok egészének megváltoztatása által lehetséges.⁵⁰ Az elidegenedés problémája egyénileg vagy elszigetelten nem oldható meg, hisz a probléma épp az elválasztottság. A világforradalom összekapcsolódó szintézise, a mindenoldalú függőségben, világtörténelmi együttműködésben létező egyének közösséggé válása – ez jelenti a kommunizmus megvalósulását.

A kifejtett kommunizmus nem a munka megszervezését jelenti. A munka azt hozza létre, ami megosztja őt: a magántulajdont. A munka tehát lényegileg nem szabad. De nem is emberi, hisz az emberi lényeg elidegenedése nyilvánul meg benne.⁵¹ A kommunizmus az ember szabad produktív élettevékenységének megszervezése. Ennek feltétele a munkamegosztás és a magántulajdon felszámolása, ami egyben alapjuk, a munka megszüntetését jelenti. Nem elég elsajátítani a munka által termelt értéktöbbletet, azt a struktúrát kell felszámolni, ami a magántulajdont, a munkamegosztást, és ezzel magát a munkát kitermeli. A munka is bizonyos társadalmi viszonyok terméke. A kommunizmust nem a munka és a tulajdon megosztásának diszjunktív viszonyai szervezik meg, hanem az emberi produktivitás konnektív viszonyai. Ha azonban egy társadalmi rendet exkluzív diszjunktíói rögzítenek és szabályoznak, mennyiben beszélhetünk itt még egyáltalán társadalomról? Mi a kommunizmus létmódja? *A német ideológia* szerint: „A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti.”⁵² *A Gazdasági-filozófiai kéziratokban* pedig Marx azt írja: „A kommunizmus a legközelebbi jövő szükségyszerű alakja és energikus elve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja – az emberi

47 Uo.

48 Marx: Kivonatok James Mill „A politikai gazdaságtan elemei” című könyvéből. In *MEM* 42, 1981, 35–36.

49 Marx – Engels: A német ideológia. In *MEM* 3, 1960, 35.

50 Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. In *MEM* 4, 1959, 344.

51 Marx: Friedrich List „Das nationale System der politischen Ökonomie” című könyvéről. In *MEM* 42, 1981, 202–203.

52 Marx – Engels: A német ideológia. In *MEM* 3, 1960, 35.

társadalom alakja.”⁵³ A kommunizmus energikus elv, mozgalom, mozgás, egy destruktív, a társadalmi állapotot megszüntető, a tőke kisajátító konjunkcióit és a munkamegosztás exkluzív diszjunkcióit leromboló folyamat. E megszüntetés célja nem egy újabb, „eszmenyi” állapot létrehozása. A kommunizmus nem végállapot, egyáltalában nem állapot vagy állam. Amennyiben a kommunizmus azokat a feltételeket teremti meg, amelyek a produktív életet biztosítják, maga is produktív életfolyamat kell legyen, a közösség produktív élettevékenysége. A kommunizmus nem intézményesült rend, hanem önmagát termelő folyamat, az emberi lényeket kiteljesítő tevékenységek kapcsolódásainak produktív folyamata. Nem egy jövőbeli jelen állapota, hanem egy mindig eljövő esemény, amelyet az aktuálisan fennálló feltételek alapján kell előhívni.

Úgy tűnik, csak kizáró elválasztásokra és kisajátító egybekapcsolásokra alapulhat szilárd társadalmi intézményrendszer, állam, „állapot”. A munka elidegenedése a társadalmi állapot mint olyan terméke. A nem elidegenedett, azaz pusztán elsajátító létforma ezzel szemben az esemény, esetlegesen alakuló konnekciók eljövő eseménye. Ennek egyetemes víziója, a világhorradalmi kommunizmus, a konnektív szintézis transzcendens használatából ered. Ez esetben tehát egy újabb, ezúttal a konnektív szintézis transzcendens használatából eredő transzcendentális illúzióval van dolgunk. A „totális embert” megvalósító élet is csak a konnektív szintézis transzcendens használatának szemszögéből válik láthatóvá. Az elidegenedés az emberi társadalom e transzcendens eszméjének szembeállítás a valóságos, a valóságosan ellentmondásos, a valóságosan egyenlőtlen és kizsákmányoló társadalommal.

53 Marx: Gazdasági-politikai kéziratok 1844-ből. In *MEM* 42, 1981, 116.